

СТАРАЖЫТНАРУСКІЯ ТРАДЫЦЫІ ЦАРКОЎНАГА КРАСАМОЎСТВА У ТВОРЧАСЦІ Ф. СКАРЫНЫ

Старажытнарускія кніжнікі XI—XII стагоддзяў, творча засвойваючы грэчаскія і стараславянскія ўзоры царкоўнага красамоўства, стваралі арыгінальныя творы ў жанры царкоўных пропаведзяў, якія вызначаліся дасканаласцю зместу і формы. Развіццё літаратурных і моўных традыцый царкоўна-павучальнай літаратуры Кіеўскай Русі звязана з імёнамі Кірылы Тураўскага, мітрапаліта Іларыёна, Клімента Смяляціча. У іх творчасці знайшлі ажыццяўленне характэрныя прыёмы прамоўніцкага майстэрства, якія набліжаюць стылістыку царкоўна-кніжнага тыпу старажытнарускай літаратурнай мовы ў жанры пропаведзі да стылістыкі паэтычнай мовы. Прадметам нашай увагі з'яўляецца адлюстраванне і развіццё традыцый старажытнарускага царкоўнага красамоўства ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны да выданных ім біблейскіх кніг.

Стыль (у значэнні «спосаб выкладання») царкоўна-павучальнай літаратуры фарміраваўся пад бяспрэчным уздзеяннем стылю біблейскіх тэкстаў, у прыватнасці псалмаў. Успрымаючы гэтыя тэксты як літаратурныя ўзоры, рускія кніжнікі засвоілі і ўласцівыя ім асобыя прыёмы арганізацыі славесных радоў. (Звяртаючыся да паняцця «славесны рад», якое было ўведзена В. У. Вінаградавым у сувязі з вывучэннем мастацкай мовы, мы ў адпаведнасці са зместам гэтага тэрміна карыстаемся ім для абазначэння такіх складаных сінтаксічных адзінстваў, якія выступаюць як адзінкі тэксту. Яны характарызуюцца сінтаксіка-сэнсавай цэласнасцю і, як правіла, перавышаюць рамкі сказа, хоць інны раз могуць і супадаць з гэтай моўнай адзінкай). Прыёмы і спосабы арганізацыі славесных радоў характарызуюць у цэлым той ці іншы тып ужывання мовы або, карыстаючыся тэрмінам А. І. Гаршкова, пэўны функцыянальна-стылявы тып літаратурнай мовы².

Найбольш прыкметным паміж прыёмаў арганізацыі славесных радоў у тэкстах царкоўна-павучальнай літаратуры з'яўляецца славесны і сінтаксічны паралелізм, г. зн. паўтор слоў або канструкцый, які забяспечвае стылістычную сіметрыю, характэрную рысу царкоўна-рытарычнага стылю. Разам з іншымі стылістычнымі прыёмамі (адзінства пачаткаў, сугучнасць, асанансы) гэта стварала арнаментальнасць мовы старажытнаславянскай прозы, якая збліжала яе з паэтычнай мовай.

Росквіт арнаментальнай прозы прыпадае на другую палову XIV — пачатак XV стагоддзя ў сувязі з «другім усходнеславянскім уплывам». Аднак, па думцы Д. С. Ліхачова, яе ўзоры ўжо прадстаўлены ў творах старажытнарускіх прапаведнікаў XI — XII стагоддзяў³. Напрыклад, у «Слове на антыпасху» Кірылы Тураўскага неаднаразова выкарыстоўваецца нарнасць сінтаксічных канструкцый, што дазваляе рэалізаваць прыныцып стылістычнай сіметрыі і надае рытмічнасць прозе, збліжае яе

з паэтычнай мовай: на съдравіе телеси н дшамъ на спсенне.

З'ява стылістычнай сіметрыі шырока прадстаўлена ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны да біблейскіх кніг. Прадмовы ствараліся, бяспрэчна, з асветніцкімі мэтамі і мелі адпаведна навукова-асветніцкі, а не рэлігійна-павучальны характар. Асабліва гэта адносіцца да тэкстаў, якім сам Скарына даў загалолак *предъсловіе*, *предословіе* (у адрозненне ад іншых, названых *сказаніе*). Побач з уласцівай ім апавядальнай манерай выкладання гэтых твораў адрозніваюцца і асаблівай, вобразна-экспрэсіўнай манерай выкладання, звязанай з гарачай пропаведзю гуманістычных і асветніцкіх ідэалаў. Багацце і глыбіня навукова-філасофскіх поглядаў Ф. Скарыны, якія адлюстраваліся ў гэтых прадмовах, дастаткова добра вывучаны.

Але разам з тым заслугоўвае ўвагі і патрабуе даследавання тая асаблівая манера выкладання, якая ім уласціва. Справа ў тым, што пры складанні прадмоў, якія з'яўляюцца арыгінальнымі аўтарскімі творами,

павішны былі рэалізавацца менавіта тых прыёмы разгортвання і арганізацыі выказвання, якія, па думцы аўтара, у найбольшай меры адпавядалі функцыянальнаму прызначэнню гэтых тэкстаў. І сапраўды, эмацыянальна-падкрэсленая накіраванасць на тое, каб прыцягнуць увагу чытачоў і пераканаць іх, дыктуе аўтару выкарыстанне пэўных стылістычных прыёмаў, абумоўленых прынцыпам стылістычнай сіметрыі (адзначым, што гэта збліжае такую манеру выкладання са стылем прапаведніцкіх твораў Кіеўскай Русі).

Характэрнай рысай лінгвістычнай кампазіцыі тэкстаў скарынінскіх прадмоў з'яўляецца прыём сінтаксічнага паралелізму, добра вядомы старажытнарускім кніжнікам. Ён заключаецца ў паслядоўным паўтарэнні пэўных сінтаксічных структур, якія выяўляюцца пры дапамозе лексічных паўтораў, але часцей за ўсё — пры дапамозе паўтораў сінтаксічных канструкцый з пэўным тыпавым значэннем. У структурных адносінах такія сінтаксічныя канструкцыі надзвычай разнастайныя. Так, у прыведзеным ніжэй тэксце прадмовы да Псалтыры⁴ выдзяляюцца тры славесныя рады, кожны з каторых характарызуецца асобым спосабам вычлянення паралельных сінтаксічных канструкцый.

I. псалмы, якобы сокровище всех драгих skarбов, всякий немощи, духовныи и телесныи, уздравляют (1), душу и смыслы освещают (2), гнев и ярость усмиряют (3), мир и покой чинят (4), смуток и печаль отгоняют (5), чюствие в молитвах дают (6), людей в приязнь зводят (7), ласку и милость укрепляют (8), бесы изгоняют (9), ангелы на помощь призывают (10).

II. Псалом ест щит против бесовским пошным мечтанием и страхом (1), покой денным суетам и роботам (2), защититель младых и радость (3), старым потеха и песня (4), женам набожная молитва и покраса (5), детям малым початок всякое доброе науки (6), dorosлым помножение в науце (7), мужем мощное утверждение (8).

III. Псалом ест вся църкви единый глас, свята украшает (1). Псалом всякую противность, еже ест бога ради, усмиряет (2). Псалом жестокое сердце мякчит и слезы с него, якобы со источника, изводит (3). Псалом ест ангельская песнь, духовный темьян, вкупе тело пшнем веселит, а душу учит (4).

У першым выпадку паралельныя канструкцыі вычляняюцца пры дапамозе дзеясловаў у функцыі рэмы ў канцавой пазіцыі; у другім выпадку ў функцыі рэмы выступаюць імёны, а структура славеснага раду вызначаецца як пералік гэтых імён у спалучэнні з тымі словамі, якія да іх адносяцца і знаходзяцца ў прэпазіцыі або постпазіцыі; у трэцім выпадку вычляненне паралельных канструкцый адбываецца пры дапамозе паўтарэння аднаго і таго ж імя ў функцыі тэмы ў ініцыяльнай пазіцыі і ўжывання шматлікіх дзеясловаў у функцыі рэмы ў канцы асобных фрагментаў, якія ствараюць славесны рад.

Прыкметная роля ў рытарычным стылі скарынінскіх прадмоў належыць парнасці элементаў канструкцый, арганізаваных у адпаведнасці з прыёмам сінтаксічнага паралелізму. Гэтая стылістычная асаблівасць была ўспрынята яшчэ старажытнарускімі кніжнікамі ў працэсе засваення імі стылю Псалтыры, помніка, узорнага для стылю царкоўнай рыторыкі, і атрымала далейшае развіццё ў тэкстах прадмоў Ф. Скарыны.

Парныя элементы сінтаксічна-паралельных канструкцый маюць значэнне пераліку, паўтарэння, супроцьпастаўлення, і ў сэнсавых адносінах выступаюць як аснова будаўніцтва і разгортвання славесных радоў. Так, у прыведзеным вышэй славесным радзе (II) прадстаўлена парнасць элементаў канструкцый са значэннем паўнаты пераліку: *духовныи и телесныи, душу и смыслы* (1-2), паўтарэння слоў з блізкімі значэннямі для ўзмацнення эмацыянальнага ўздзеяння на чытача: *гнев и ярость, смуток и печаль, мир и покой, ласку и милость* (3—4, 5, 8), а таксама са значэннем супроцьпастаўлення: *бесы — ангелы, немощи уздравляют* (9—10). Адзначым, што гэтыя сэнсавыя адносіны распаўсюджваюцца на розныя сінтаксічныя ўзроўні выказвання: яны рэалізуюцца ў рамках

словаспалучэння (2—5), сказа (1), славеснага раду ў складзе тых структурна-сэнсавых адзінак або фрагментаў, паслядоўнасць якіх і стварае славесны рад (9—10).

З’ява стылістычнай сіметрыі, якая заключаецца перш за ўсё ў парнасці элементаў сінтаксіка-паралельных канструкцый, пад пяром Ф. Скарыны пабывае асаблівае напаўненне і разнастайнае структурнае афармленне. Майстэрскае выкарыстанне гэтага стылістычнага прыёму выяўляецца, напрыклад, у наступным кантэксце, калі разгортваецца славесны рад, заспаваны па супроцьпастаўленні.

IV. В сих книгах открыл ест нам бог великие тайны... Напервей, чего ради господь бог на добрых и праведных допускает беды и немощи (1), а злым и несправедливым дает счастье и здравие (2) (Прадмова да кнігі Іова). У гэтым славесным радзе рэалізуецца прынцып сінтаксічнай сіметрыі пры дапамозе падваення парных канструкцый са значэннем паўтарэння і супроцьпастаўлення, у выніку чаго парамі супроцьпастаўлены не толькі элементы кожнага з двух фрагментаў: *на добрых и праведных — беды и немощи* (1), *злым и несправедливым — счастье и здравие* (2), але і кожная пара першага фрагмента супроцьпастаўляецца аднаведнай пары другога фрагмента: *добрых и праведных* (1) — *злым и несправедливым* (2), *беды и немощи* (1) — *счастье и здравие* (2). Гэтае структурнае ўскладненне прынцыпу парнасці разам з экспрэсіўна-сэнсавай функцыяй выконвае таксама задачу рытмічнай арганізацыі тэксту: разгледжаныя фрагменты тэксту (1) і (2) у рытміка-інтанацыйных адносінах характарызуюцца амаль роўнай колькасцю складоў, а раўнамернае чаргаванне іменных і дзеяслоўных форм, з уласцівымі ім рознахарактарнымі флексіямі, ствараюць пэўны рытмічны «малюнак» выказвання.

У асобных выпадках задачы рытмічнай выразнасці вымагаюць аўтара да адступленняў ад прыёму парнасці, але сам характар гэтых адступленняў пераконвае ў тым, што сіметрыя як стылістычная «фігура», успрынятая Ф. Скарынам пад уплывам славяна-візантыйскіх кніжных традыцый, атрымала ў яго творчасці пераасэнсаванне і развіццё. У гэтых адносінах асаблівую ўвагу прыцягвае наступны славесны рад.

V. в rozmaityх речах люди на свете покладают мысли и коханья своя (1), едины в царствах и в пановании (2), друзии в богатстве и в скарбох (3), инии в мудрости и в науце (4), а инии в здравии, в красоте и в крѣпости телесной (5), неции же во множестве имения и статку (6), а неции в роскошном ядении, и питии и в любодеении (7), инии теже в детех, в приятелех, во слугах и во иных различных многых речах (8) (Прадмова да кнігі Еклесіястэс). Славесны рад уключае паслядоўнасць фрагментаў, арганізаваных на аснове парнасці элементаў са значэннем пераліку (1—4). Але каб пазбегнуць манатоннасці рытму, аўтар парушае гэту паслядоўнасць аднатыпных структурна-сэнсавых адзінак з парнасцю элементаў у функцыі аб’екта і чаргуе іх з фрагментамі той жа структуры, якія, аднак, уключаюць ужо не два, а тры найменні аб’екта (5, 7). Ланцужок сіметрычных канструкцый з чаргаваннем двух і трох элементаў у функцыі аб’екта завяршаецца фрагментам той жа структуры (8), які змяшчае падвоеную колькасць элементаў — 4 (або 7, калі ўлічваць азначальныя словы ў складзе дапаўнення). Нельга не звярнуць увагі на майстэрства пабудовы гэтага славеснага раду, у складзе якога парнасць элементаў падкрэсліваецца наяўнасцю няпарных канструкцый. Пры гэтым аўтар карыстаецца асаблівымі лексіка-граматычнымі сродкамі, каб вылучыць гэтыя часткі тэксту: так, фрагменты з парнымі канструкцыямі маюць у ініцыяльнай пазіцыі словы *едины, друзии, инии, неции*; фрагменты ж з няпарнасцю элементаў маюць у гэтай пазіцыі словаспалучэнні *а инии, а неции*.

Назіранні над архітэктонікай гэтага славеснага раду можна дапоўніць, адзначыўшы, што фрагменты з няпарнасцю элементаў не выпадаюць з рытмічнай структуры тэксту: у іх склад уваходзяць прыметнікі ў спалучэнні з назоўнікамі ў функцыі дапаўнення, у сувязі з чым коль-

касць запам'янальных лексічных адзінак у пазіцыі аб'екта застаецца ўсё ж парнай. Надзвычайная суразмернасць гэтых канструкцый і іх гарманічнае спалучэнне паміж сабой падкрэсліваецца і тым, што прыметнікі, якія маюць асаблівыя ў параўнанні з пазоўнікамі флексіі, займаюць у першым выпадку канцавую, а ў другім — ініцыяльную пазіцыю і ствараюць своеасаблівую рамку ў інтанацыйных і структурных адносінах.

Своеасабліва праламляюцца рысы стылістычнай сіметрыі і парнасці ў лінгвістычнай кампазіцыі славеснага раду (III). Асаблівасцю арганізацыі тэксту ў гэтым выпадку з'яўляецца тое, што тут выяўляецца не толькі лексічная або сінтаксічная сіметрыя, але і сіметрыя сэнсавая. У фрагментах (1) і (4) у якасці парных элементаў прадстаўлена спалучэнне іменнага і дзеяслоўнага прэдыкатаў, пры гэтым апошні (чацвёрты) фрагмент выступае ў адносінах да першага як падвоены, з падвоенай парнасцю (два іменных і два дзеяслоўных прэдыкаты). Разам з тым у складзе гэтага ж славеснага раду прадстаўлены і іншыя вынікі рэалізацыі прыёму парнасці: сінтаксічнай — у выглядзе дзвюх аднатыпных канструкцый з дзеясловам у канцавой пазіцыі ў складзе фрагмента (3); лексічнай — у выглядзе лексічнага супроцьпастаўлення членаў унутры фрагмента: *жестокое — смягчить* (3), *тело — душу* (4) або паміж двума фрагментамі славеснага раду: *единый — всякую* (1-2).

Такім чынам, прыцып стылістычнай сіметрыі, які ва ўзорных тэкстах царкоўнай рыторыкі старажытнага часу рэалізаваўся перш за ўсё як парнасць лексічна і граматычна аднатыпных моўных адзінак, у творчасці Ф. Скарыны атрымлівае даволі разнастайнае вар'іраванне і рэалізуецца таксама як парнасць сінтаксічна-інтанацыйная і сэнсавая. Разам з тым рытарычная манера Ф. Скарыны характарызуецца арганічным перапляценнем стылістычных «фігур» розных тыпаў, утвораных на аснове гэтага рытарычнага прыёму.

Асабліва пезвычайна выяўляецца прыцып стылістычнай сіметрыі на ўзроўні тэксту. Так, у тэксце прадмовы да Псалтыры вызначаецца ў сінтаксіка-сэнсавых адносінах некалькі славесных радоў (I—III), кожнаму з якіх разам з сэнсавай цэласнасцю ўласцівыя асобная структурная і рытмічная арганізацыя. Разам з тым гэтыя асаблівасці асобных славесных радоў гарманічна спалучаюцца паміж сабою за кошт чаргавання рамачнай і лінейнай сінтаксічнай сіметрыі.

Фрагменты першага славеснага раду (I) ў сваёй сінтаксічнай аснове маюць сіметрычныя канструкцыі, у складзе якіх дзеяслоў-прэдыкат знаходзіцца ў постпазіцыі адносна імя-аб'екта, тыпу O+P. Другі славесны рад, які з ім кантактуе (II), прадстаўляе ў сваіх фрагментах тыя ж сінтаксічныя адзінкі, але з чаргаваннем прэпазіцыі і постпазіцыі іменных прэдыкатаў тыпу P+O і O+P, што стварае на ўзроўні славеснага раду рамачную канструкцыю, якая кантрасціруе з лінейнай канструкцыяй фрагментаў папярэдняга славеснага раду (I). Трэці славесны рад (III), які непасрэдна прымыкае да двух папярэдніх, уключае некалькі фрагментаў з асаблівай сінтаксічнай структурай. У склад кожнага з іх уваходзяць іменны прэдыкат у прэпазіцыі адносна дапаўнення і постпазіцыі дзеяслоўны прэдыкат, што стварае сінтаксічную структуру тыпу P+O+P — вынік кантамінацыі структурных тыпаў, рэалізаваных у складзе першых двух славесных радоў. Пры гэтым апошні фрагмент (4) уключае вынік падваення гэтай структуры: 2P+2(O+P). Цікава, што гэтая своеасаблівая рамачная канструкцыя, якая налічвае не чатыры, а тры элементы, змяшчае і іменны, і дзеяслоўны прэдыкаты, у той час як у сінтаксічнай аснове першага з разгледжаных славесных радоў прадстаўлены толькі дзеяслоўны, а другога — толькі іменны прэдыкат. Таму сінтаксічная структура фрагментаў трэцяга славеснага раду з'яўляецца рамачнай не толькі адносна размяшчэння прэдыката, але і адносна спосабу яго граматычнага выражэння.

Калі склад фрагментаў па часцінах мовы ў першым выпадку можна абазначыць схемай N_{уск.}+У_р, у другім — N_р+N_{уск.} і N_{уск.}+N_р, то склад

фрагментаў трэцяга славеснага раду па часцінах мовы вызначаецца як $N_p + N_{\text{уск.}} + Y_p$ (1) або $2N_p + 2(N_{\text{уск.}} + Y_p)$ (4).

Такім чынам, назіранні над сінтаксіка-сэнсавай, інтанацыйнай і тэкставай структурай прадмоў Ф. Скарыны сведчаць пра тое, што яны ствараліся на аснове традыцый старажытнарускай царкоўна-павучальнай літаратуры, якія знайшлі адлюстраванне ў лепшых узорах царкоўных пропаведзяў. З прычыны таго, што Ф. Скарына ствараў свае прадмовы ў мэтах асветніцтва і навучання, натуральным быў яго зварот да той манеры выкладання, якая гістарычна была ўласцівая старажытнарускай гамілетыцы. Але новыя сацыяльныя ўмовы, у якіх праходзіла дзейнасць вялікага ўсходнеславянскага асветніка, уплыў сучасных яму культурна-гістарычных працэсаў, а таксама яго яркі літаратурны талент абумовілі шырокае і своеасаблівае развіццё старажытных літаратурных і моўных традыцый у яго творчасці. Гэта праявілася ў майстэрскім уда-сканаленні традыцыйных стылістычных прыёмаў у адпаведнасці з на-трабаваннямі сваёй задумы і свайго часу, а таксама ва ўменні гарманічна іх спалучаць у мэтах эмацыянальнага ўздзеяння на чытача.

¹ Гл.: Виноградов В. В. О теории художественной речи. М., 1971.

² Гл.: Горшков А. И. Теоретические основы истории русского литературного языка. М., 1983. С. 49.

³ Гл.: Лихачев Д. С. Поэтика древнерусской литературы // Избранные работы. Л., 1987. Т. I. С. 385.

⁴ Тут і далей тэкст прадмоў Ф. Скарыны цытуецца па выданні: Скарына Францыск. Прадмовы і насяслоўі. Мінск, 1969.